

УДК 94(477)"1918/1921"

DOI 10.31654/2520-6966-2019-111-94-61-69

В. В. Баров

аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Проблеми дослідження повстанського руху Північної України 1918–1921 рр. (регіональний вимір)

У статті з'ясовуються проблемні питання, що виникають при комплексному дослідженні селянсько-повстанського руху 1918–1921 рр. Ці питання є типовими і для загальних досліджень з історії українського повстанського руху, але вони можуть мати й регіональну специфіку. До них належать неточності біографічних даних учасників повстанських формувань, коректність та перевірка наявної джерельної бази та помилки при визначенні локацій тих чи інших подій, пов'язаних з історією повстанського руху. Наприклад, місць, пов'язаних з бойовими акціями повстанців. Автор ілюструє описані ним проблеми прикладами з документів, які стосуються діяльності отамана Струка – одного з найбільш відомих отаманів Північної України.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., селянсько-повстанський рух, Отаманищина, українські повстанці, Північна Україна.

Доба Української революції 1917–1921 рр. на сьогодні є однією з найбільш важливих та актуальних тем, з точки зору розуміння причинно-наслідкових зв'язків суспільних трансформацій за останнє століття. Сучасні виклики змушують ставити нові питання до вже відомих сюжетів того часу та шукати на них нові відповіді. Ця ситуація відкриває перед дослідниками нові можливості та водночас змушує шукати нові підходи для роботи з уже відомим колом джерел.

До подібних аспектів історії Української революції належить історія селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Складність даної теми полягає у проблемі всебічного та комплексного вивчення цього руху, який, розгортаючись на теренах різних регіонів, мав виразну специфіку. Умови, що існували чи складались у тих чи інших районах, накладали значний відбиток на тактику та методику повстанців, їх політичну орієнтацію та схильність до тих чи інших ситуативних військово-політичних союзів. Проте вплив регіональних умов на розгортання та дії тих чи інших повстанських формацій у зазначений період ще не отримав вичерпного висвітлення.

У запропонованій розвідці розглядаються окремі проблеми, що виникають у процесі дослідження повстанських формувань Північної України у 1918–1921 рр., які виступають предметом нашого дослідження.

Об'єктом даної роботи є вплив умов Північної України на бойові дії повстанських загонів, зокрема, на прикладі формування отамана Струка, район дій якого охоплював як Північну Київщину, так і Чернігівщину.

Серед неопублікованих матеріалів основним джерелом стали архівні фонди Центрального Державного Архіву Громадських Об'єднань (ЦДАГО) та Центрального державного архіву Вищих органів влади України (ЦДАВО), що містять документи щодо повстанців Північної України. В контексті нашого дослідження був використаний Ф. 5 ЦДАГО "Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917–1938 рр." [10; 11] та Ф. 3204 і 3504 ЦДАВО [8; 9], які містять інформацію щодо діяльності радянської влади, спрямованої на придушення повстанського руху на терені Північної України.

Значний внесок у розробку зазначеної теми здійснили українські дослідники повстанської проблематики. Зокрема, слід відзначити роботи Р. М. Коваля [3; 4], Ю. С. Митрофаненка [5], В. А. Савченка [6; 7] та низки інших дослідників [1], присвячені розвитку повстанського руху на території Наддніпрянської України. Серед закордонних дослідників варто відмітити К. Гіллі [2], доробок якого дозволяє нам подивитись на феномен отаманщини збоку. Загалом, джерельно-історіографічна база зі згаданої проблематики є репрезентативною для представленої розвідки.

В період 1918–1921 рр. на теренах Північної України діяла ціла низка повстанських формувань під проводом отаманів різної політичної спрямованості. В межах тодішніх Київщини та Чернігівщини можна відзначити найбільш визначних ватажків подібних загонів – Струк, Зелений, Соколовський, Мордалевич, Кропив'янський, Ангел. Початком своєї повстанської кар'єри вони були зобов'язані участі в антигетьманських повстаннях 1918 р. Пізніше, зокрема, протягом 1920–1921 рр., повстанські лави поповняються такими отаманами, як Орлик, Галака, Ромашко, Добрий Вечір, та низкою інших [3; 4, с. 153–168]. Звісно, що кожен отаман мав власні політичні симпатії та особисту вдачу, які тією чи іншою мірою впливали на характер дій їх загонів.

Запропонована стаття не претендує на вичерпний аналіз дій отаманів Північної України, адже подібне завдання виходить за межі нашої розвідки. Спираючись на відомі нам факти, спробуємо на прикладі найбільш відомого отамана Ілька Струка встановити

найбільш суттєві проблеми у дослідженні повстанського руху Північної України 1918–1921 рр.

Серед низки отаманів доби Української революції Струк має достатньо типову, але водночас доволі суперечливу та непересічну біографію [4, с. 153–168]. Почавши свою повстанську діяльність одним з перших, він, попри це, став одним з останніх, хто склав зброю під тиском обставин. Вступаючи у різноманітні ситуативні союзи з різними військово-політичними таборами, завжди зберігав автономність свого формування. Маючи певну принциповість щодо більшовиків, не гребував використовувати більшовицьку риторику задля агітації. Наділений вадами та помилками, властивими ледь не кожному з тогочасних отаманів, Струк зумів протриматись протягом достатньо тривалого часу, що не може не привернути увагу дослідника до його особистості.

Ілько Тимофійович Струк народився 18 грудня 1896 р. у с. Грині Горностайпільської волості Чорнобильського повіту Київської губернії у селянській родині. Мав двох братів та двох сестер. До початку Першої світової війни протягом двох років був народним учителем, плануючи продовжити свою освіту. Як і в низки інших отаманів, суттєвий вплив на Струка справила Перша світова війна. Вступивши до війська 7 серпня 1914 р., майбутній отаман розпочав власну військову кар'єру. За його свідченнями, протягом 1914–1917 рр. він послідовно встиг побувати на Балтійському флоті, у 18 піхотному Вологодському полку, Віленській юнкерській школі, 303 піхотному Златоустівському та 51-му запасному полках. За час своєї служби у лавах царської армії Струк кілька разів отримав поранення. Взимку 1914–1915 р. під час зимівлі флоту, будучи у сторожі, "у ліву ногу "навиліт", 1915 р. під час битви під Барановичами "в ліву руку вище ліктя", у липні 1916 р. "в районі Мінська був поранений в ліву ногу "навиліт" і контужений уламком шрапнелі в голову". Підсумовуючи результати своєї участі у світовій війні, Струк зазначав, що був "нагороджений орденом Св. Георгія всіх чотирьох ступенів і підвищений до ранги капітана" [9, арк. 34–35 зв.].

Аналізуючи наведені факти, відомі здебільшого зі спогадів самого Струка у записі, зробленому сотником армії УНР Михайлом Обідним у Тарнові в жовтні 1921 р., не важко відмітити певні особливості. Передусім, достатньо типові для біографій отаманів риси, а саме селянське походження, наявність певної освіти, досвід вчителювання, участь у Першій світовій війні. Завдяки своїй типовості та поширеності в середовищі ватажків повстанських формувань вони викликають найбільшу довіру. Проте факти військової біографії Струка потребують

більш ретельної перевірки. Доволі нетиповою виглядає служба Струка на Балтійському флоті з подальшим переведенням у піхоту, перебування у Віленській юнкерській школі. Але більші сумніви викликають постійні поранення ліворуч ("у ліву ногу", "у ліву руку"), нагородження орденом Св. Георгія усіх чотирьох ступенів, підвищення до звання капітана [2, с. 165]. Адже якщо інформацію про поранення Струка перевірити доволі складно, то факт перебування Струка у списку георгіївських кавалерів та звання капітана мали залишити більш-менш значний документальний слід. Втім перевірка цього факту не дає підтвердження [6, с. 169–170].

У зв'язку з цим перед дослідниками постає перша проблема, яка є типовою й при дослідженні інших повстанських постатей, що полягає у браку особистої інформації про отаманів. Стан джерельної бази, характер документів, що збереглися до нашого часу, факти, відомі нам зі свідчень отаманів, їх сучасників та супротивників, не завжди дозволяють нам перевірити подібні твердження. З об'єктивних причин, оголошені більшовиками поза законом, отамани усіяко намагались приховати реальні деталі своїх біографій. Рушійними мотивами могло бути й прагнення зменшити власну вразливість, безпека рідних та близьких. Загальні деталі, тим паче щодо віддаленого періоду перед Першою світовою війною, які й так були відомі в середовищі їхніх односельців, могли становити меншу загрозу, ніж факти їх військової кар'єри або участі у революційних подіях.

Можливе вирішення цієї проблеми в процесі дослідження може бути знайдене завдяки залученню максимально широкого кола джерел та верифікації відомих біографічних фактів. Маючи справу з отаманськими життєписами, що страждають на прогалини та білі плями в тих чи інших аспектах, варто порівнювати ці лакуни з хронологічним тлом доби як на глобальному, так і регіональному вимірі. Зокрема, наприклад, факт про участь Струка у боях з більшовиками у Києві в лютому 1918 р. не може не викликати довіру, адже участь у них майбутнього отамана, затримання, загроза розстрілу та втеча з полону, після якої розпочинається його повстанська діяльність, є достатньо типовою ситуацією для того часу. Дозволимо собі процитувати уривок зі спогадів Струка в записі М. Обідного: "26-го січня (за старим стилем – *авт.*) ранком, коли українське військо залишило Київ, мене вкупі з іншими піймали більшовики і ввечері вели нас арештованих в кількості 50 чоловік та ескортою 20 більшовиків на "Собачу Тропу". Завдяки темряві мені й ще двом удалося втекти з-під більшовицької ескорти. Я втік до дому, але залишатися дома

було неможливо, тоді я зайнявся організацією людей до повстання" [9, арк. 38 зв. 39]. Більш того, ця історія, попри своє скупе висвітлення, буквально в кілька рядків, розкриває причини та мотиви найбільш послідовного та запеклого ставлення Струка до більшовиків, викликаного не в останню чергу й особистими мотивами. Навіть в окремі періоди загравання з більшовицькою риторикою задля формування більш широкої соціальної бази, отаман лишався налаштованим вороже до більшовиків [4, с. 153–154]. Інакше кажучи, для Струка "ради" та "більшовики" лишалися далеко не тотожними словами.

Розшукуючи архівами інформацію про селянсько-повстанський рух 1918–1921 рр., найчастіше доводиться мати справу з джерелами більшовицького походження [8; 10; 11]. Таким чином, найбільший та часом краще деталізований комплекс джерел про повстанців був створений не ними, а їх супротивниками. Це ставить другу велику проблему у дослідженні: як читати та інтерпретувати джерела, створені ворогами? Начебто, з одного боку, в більшовиків не було мотивів для звеличення повстанців, через що ми можемо бути впевнені, що викладені у подібних джерелах факти та події дійсно мали місце. Лишається лише відділити більшовицьку риторичну та ідеологію від голих фактів. Втім, знаючи лише про один бік медалі і не маючи у розпорядженні достатньо джерельних матеріалів з боку повстанців, в подальшому стає важко вийти з-під впливу прочитання джерел очима більшовиків [6, с. 172]. Адже для інтерпретації тексту недостатньо лише змінити акценти та оцінки щодо повстанців з "поганих" на "добрих". Суперечливі реалії доби Української революції були набагато складніші за подібні спрощені концептуальні підходи. Крім того, не варто забувати про складні хитросплетіння ситуацій, які складались навколо тих чи інших місцевостей, пов'язуючи їх з більш широким контекстом, варіанти численних тактичних союзів з іншими отаманами або військово-політичними таборами, можливу суперечливу еволюцію отаманських поглядів. До прикладу, тактичний союз Струка з Добровольчою армією був неминучим чи наслідком особистих симпатій отамана? Подібні питання змушують знов і знов повертатись до роботи із вже відомими джерелами та нових спроб розібратись, де в них відображення тогочасних реалій, а де майстерно замаскована агітація чи політичні судження.

Розглянемо уривки з деяких більшовицьких звітів, у яких представлено діяльність повстанців Струка або умови, що склались у районі їх дій. Так, Київський губернський комітет партії наводить наступну характеристику для Північної Київщини: "В северной части уезда население совершенно дикое, не имеет представления о

советской власти, имеет успех антисемитская агитация, запугивание крестьян коммуной, которая ведется жуликами, учительскими и поповскими слоями деревни" [10, арк. 4]. На перший погляд від прочитання подібного джерела складається враження про якусь "іншість" населення, його антибільшовицьку свідомість. Водночас прирівнювання до "жуликів" вчителів та священників, на той час найбільш освічені та поважні прошарки сільського населення, видає більшовицьку заангажованість. У зв'язку з чим ми можемо скептично поставитись до твердження про суцільну "дикість" населення. Безперечно, населення вороже ставилось до більшовиків та їх політики на селі, поза сумнівом, що їх в цьому могли підтримувати вчителство та священництво, які могли артикулювати невдоволення та обурення селян у певну вербальну форму.

Подивимось, як організація повстанських загонів Струка відображена у зведеннях більшовиків. Ось цитата з доповіді Лебедина для Народного комісаріату військових справ від 2 травня 1919 р. щодо розміщення сил Струка. "[...] На мобилизацию объявленную Струком явилось больше тысячи человек, но оружия они не имеют. Вооружен только его отряд в 600 человек, который составляет добровольческое ядро грабителей. Эти сведения даны пойманным струковцем. Таким образом, у Струка наблюдается недостаток в ружьях, но зато очень много патронов он захватил в Чернобыле. Пулеметов у него тоже больше десяти. Обладая большой силой воли и ораторским талантом, Струк умеет подчинить и принудить к дисциплине всю дезорганизованную массу своих банд, однако на это между конницей (а таковой у него имеется более 100 человек) и пехотой происходят кровавые столкновения на почве романтических походов, любовных интриг и дележки награбленного. Так, со слов Начальника Остерской милиции Сахарова, побывавшего в плену у Струка, во время дележки 70.000 рублей найденных у начальника, выступившего против Струка отряда в 130 человек, Караваева, убитого в плену, конница отделилась от Струка и ушла. Затем она примкнула снова. Это, как мне сказал в беседе уездвоенком Остра Димитриев, чисто – семейная ссора, нисколько не мешающая струковским бандам объединятся при приближении какой-либо опасности" [10, арк. 268].

Аналізуючи наведений уривок, важливо звернути увагу на походження і контекст документа. Зроблений під час операцій проти Струка наприкінці квітня – на початку травня 1919 р., звіт містить достатньо значну кількість важливих деталей, передусім щодо чисельності загону Струка, його озброєння та організації. Чи можна вважати це свідчення відносно об'єктивним та таким, що заслуговує на довіру? Імовірно, що так. На користь стверджувальної відповіді вказує порівняно менша

кількість слів, які демонструють ідеологічне маркування (лише "грабітели" та "банди"). Водночас міститься чимало деталей, які стали наслідком збору інформації від більшовицької розвідки та агентури. Те, що ця інформація мала допомогти більшовикам у боротьбі з повстанцями, дає надію на достовірність викладу наведених фактів.

Таким чином, друга проблема, пов'язана з дослідженням повстанського руху за матеріалами більшовицьких джерел розв'язується, значною мірою, за допомогою ретельного текстологічного аналізу та з'ясування походження джерела, наскільки його автори були близькими до викладеного у ньому питанні, а скільки вони додавали від себе.

Нарешті, третя проблема у дослідженні повстанців доби Української революції полягає у прив'язці подій до конкретних локацій. На перший погляд це питання, що має передусім регіональний характер, не видається таким вже важким. Проте від встановлення точної назви того чи іншого населеного пункту доволі часто залежить розуміння характеру дій повстанського загону, напрямку їх наступу чи відступу тощо. Джерела створені більшовиками, доволі часто подають назви сіл, невеликих міст та містечок хибно. В багатьох документах, навіть у приблизно один і той самий період, зустрічаються різні форми написання одного й того самого населеного пункту. Нерідко більшовики намагались "перекладати" назви українських сіл російською мовою [10, арк. 21, 266–269]. Власне, подібна ситуація пояснюється окупаційним характером більшовицької влади, адже більша частина радянських військових та партійно-управлінського апарату раніше могла навіть ніколи не бути в Україні або були дуже слабо обізнані з її географією.

Тим не менш, працюючи з джерелами, постають питання стосовно визначення територіальних меж дій тих чи інших повстанських загонів, локалізації місць їхніх боїв, порівняння тодішньої та сучасної місцевої топоніміки з метою уникнення помилок при дослідженні повстанського руху 1918–1921 рр. У зв'язку з цим залучення накопичених краєзнавчих матеріалів, результатів окремих краєзнавчих та мікроісторичних досліджень, фондів місцевих краєзнавчих музеїв може допомогти науковцям у встановленні фактів, які за інших обставин залишаться непоміченими, що може вплинути і на результати наукових досліджень в цілому. Мабуть, особливо корисним може стати створення загальної бази даних повстанського руху за тогочасними регіонами його активності, з'ясування відповідності топонімів, відомих за джерелами. В подальшому це дозволить створити мапи, які унаочнять діяльність тих чи інших повстанських загонів. Вирішення поставленої проблеми є актуальним для поглиблення досліджень повстанського руху.

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що дослідження історії повстанського руху 1918–1921 рр. у його регіональних аспектах потребує щонайменше вирішення трьох проблемних комплексів. По-перше, проблема перевірки біографічних відомостей щодо отаманів або інших учасників селянсько-повстанського руху революційної доби. По-друге, проблема інтерпретації та верифікації джерел про повстанський рух. По-третє, локалізація повстанських акцій на мапі, що нерозривно пов'язано з питанням про перевірку топонімів у джерелах. Розв'язання цих проблемних питань доволі часто є неможливим без звернення до краєзнавчих матеріалів, що можуть пролити світло на ті деталі, що лишилися поза фокусом більш глобальних за характером джерел.

Література

1. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
2. Гилли К. Украинская атаманина: национализм и идеология в пространстве насилия после 1917 года. *Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох / Сборник статей; ред. Катя Бруши, Николаус Катцер.* (Historia Rossica: Studia eurorea.) Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 208 с. С. 159–179.
3. Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис. Київ: Стікс, 2010. 384 с.
4. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1998. – 223 с.
5. Митрофаненко Ю. С. Українська отаманина 1918–1919 рр. – Кіровоград: Імекс, 2015. – 237 с.
6. Савченко В. А. Атаманина. – Харків: Фолио, 2011. – 379 с.
7. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України, Ф. 1122, оп. 2., спр. 3.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України, Ф. 3504, оп. 1., спр. 2.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 5, оп. 1., спр. 263.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 5, оп. 1., спр. 268.

References

1. (2017). *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv* [War with state or state? Peasant rebel movement in Ukraine 1917–1921]. Kharkiv [in Ukraine].
2. Gilli.K. (2014) *Ukrainskaya atamanschina: natsionalizm i ideologiya v prostranstve nasiliya posle 1917 goda* [Ukrainian atamanschyna: nationalism and ideology in the space of violence after 1917] *Bolshaya voyna Rossii: Sotsialnyiy poryadok, publichnaya kommunikatsiya i nasilie na rubeje tsarskoy i sovetskoy*

epoch / Sbornik statey; red. Katya Bruish, Nikolaus Kattser – The Great War of Russia: Social order, public communication and violence at the turn of the royal and Soviet epochs / Collection of articles; edit Katya Bruish, Nikolaus Katzer. (Historia Rossica: Studia europea). Moskva [in Russian].

3. Koval, R. M. (2010). *Otaman Orlyk. Istorychnyi narys* [Otaman Orlik. Historical essay]. Kyiv [in Ukraine].

4. Koval, R. M. (1998) *Otamany Haidamatskoho kraiu: 33 biohrafii* [Atamani Haydamak region: 33 biographies] Kyiv [in Ukraine].

5. Mytrofanenko, Yu. S. (2015). *Ukrainska otamanshchyna 1918–1919 rr.* [Ukrainian otamanshchyna 1918-1919 gg.]. Kirovohrad [in Ukraine].

6. Savchenko, V. A. (2011). *Atamanschina*. Harkov [in Russian].

7. Savchenko, V. A. (2006). *Dvenadtsat voyn za Ukrainu* [Twelve wars for Ukraine]. Harkov [in Russian].

8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy Ukrainy [Central State Archives of the authorities of Ukraine], f. 1122, op. 2., spr. 3.

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy Ukrainy [Central State Archives of the authorities of Ukraine], f. 3504, op. 1., spr. 2.

10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of the authorities of Ukraine], f. 5, op. 1., spr. 263.

11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of the authorities of Ukraine], f. 5, op. 1., spr. 268.

V. V. Barov

postgraduate student of Nizhyn Mykola Gogol State University

The Problems of Investigation of the Rebellion Movement of Northern Ukraine 1918–1921 (Regional Aspect)

In article "The Problems of Investigation of the Rebellion Movement of Northern Ukraine 1918–1921 (Regional Aspect)" finds out the problematic issues that arise in the comprehensive study of the peasant-rebel movement of 1918–1921.

These issues are typical for general studies on the history of the Ukrainian rebel movement, but they may also have regional specifics. These include inaccuracies in the biographical data of participants in insurgent formations, the correctness and verification of the available source base and errors in determining the locations of certain events related to the history of the insurgency movement. For example, places connected with rebel military actions. The author illustrates the problems he describes with examples from documents relating to the activities of ataman Struk, one of the most famous atamans of Northern Ukraine.

In conclusion, the author argues that the study of the history of the insurrectional movement of 1918–1921 in its regional aspects requires at least the solution of the three problem complexes. Firstly, the problem of verifying biographical information about atamans or other participants in the peasant revolt movement of the revolutionary era. Secondly, the problem of interpreting and verifying sources of insurgent movement. Thirdly, the localization of insurgent actions on the map, which is inextricably linked with the question of checking toponyms in the sources. It is often impossible to solve these problematic issues without resorting to local lore materials that can shed light on those parts that have been left out of focus by more global historical sources.

Key words: *The Ukrainian Revolution 1917–1921, peasant-rebellion movement, Otamanshchyna, Ukrainian insurgents, Northern Ukraine.*